

SOVYET DÖNEMİ KAZAK EDEBİYATI DERS KİTAPLARINDA MİLLİ VE MANEVİ DEĞERLER¹

Bu araştırmanın temel amacı Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarının milli ve manevi değerler açısından incelenmesidir. Bu incelenme sırasında hangi milli ve manevi değerlerin ön plana çıkarıldığı sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada öncelikle kavramsal çerçevede değer kavramının tanımı ve değerlerin sınıflandırılması konusuna yer verilmiştir. Tüm bunlar konunun hangi açıdan ele alındığını, ne şekilde değerlendirildiğini gösterir. Sonrasında ise elde edilen en eski dönemden (1937) itibaren kullanılan Kazak Edebiyatı ders kitaplarında tespit edilen milli ve manevi değerler farklı başlıklarda örneklendirilerek verilmiştir. Bu örnekler kitaplarda şiirler, destanlar, masallar, öğüt ve öyküler, romanlar şeklindeki metinlerden alınmıştır. Çalışmada milli ve manevi değerler kahramanlık ve vatan, milli birlik ve ortak gelecek, aile ve gelenekler, dini değerler başlıklarıyla ele alınmış ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Sovyetler Birliği, Kazak edebiyatı, eğitim sistemi, milli ve manevi değerler.

**NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES IN
SOVIET PERIOD KAZAKH LITERATURE
TEXTBOOKS**

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
e-ISSN: 2651-5180
CİLT 6 / SAYI 2 / NISAN
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**
Umsunay
ZHUMASHEVA

Akdeniz Üniversitesi
Manavgat Turizm
Fakültesi Turizm
Rehberliği Bölümü,
umsunay@akdeniz.
edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-
0910-790X

**Gönderim Tarihi
Recieved**
04.03.2023

**Kabul Tarihi
Accepted**
27.04.2023

Atıf
ZHUMASHEVA,
Umsunay (2023).
“Sovyet Dönemi Kazak
Edebiyatı Ders
Kitaplarında Milli ve
Manevi Değerler”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2),
173-212.
DOI:
10.59182/tudad.1260016

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

¹ Bu çalışma yazarın henüz tamamlanmamış olan “Türkiye, Kazakistan ve Rusya’daki Ortaöğretim Edebiyat Kitaplarının Değerler Açısından Karşılaştırmalı Analizi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

The main purpose of this research is to examine the Kazakh Literature textbooks of the Soviet period in terms of national and spiritual values. During this examination, an answer was sought to the question of which national and spiritual values were brought to the fore. In the study, the document review method, one of the qualitative research methods, was used. In this study, first of all, the definition of the concept of value and the classification of values are given in the conceptual framework. All these show how the subject is evaluated. Afterwards, national and spiritual values determined in Kazakh Literature textbooks used since the earliest period (1937) were given by exemplifying under different titles. These examples are taken from texts in the textbooks in the form of poems, epics, fairy tales, advice and stories, and novels. In the study, national and spiritual values were discussed and examined under the titles of heroism and homeland, national unity and common future, family and traditions, religious values.

Key Words: literature, Soviet Union, Kazakh literature, education system, national values, moral values.

Giriş

Bir toplumun sosyokültürel yapısının şekillenmesinde o toplumun sahip olduğu değerler ve değerlerin oluşumu büyük önem arz etmektedir. Toplumsal değerlerin oluşumunda, eğitim ve öğretim süreci etkili bir rol oynamaktadır. Eğitim ve öğretim süreci içinde özellikle kültürel unsurların yoğun bir şekilde yer aldığı tarih ve edebiyat alanındaki müfredat ve bu müfredata dayalı olarak verilen dersler, toplumdaki değerlerin korunmasını ya da oluşturulmasını sağlar. Bu çalışmada Sovyetler Birliği döneminde Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki orta öğretimde okutulan Kazak Edebiyatı ders kitaplarındaki milli ve manevi değerler incelenmiştir. Sovyetler Birliği egemen olduğu coğrafyalarda siyasi, ekonomik ve sosyokültürel boyutta köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Sosyalist bir devlet ve toplum oluşturmak amacıyla Sovyetler Birliği çatısı altındaki tüm toplumlar, ideolojik bir sistem içinde yeniden şekillendirilmişlerdir. Bu sürecin en etkili araçlarından biri de şüphesiz ki eğitim olmuştur. Sovyet sisteminde Sovyet insanı yaratma amacıyla oluşturulan eğitim politikaları içinde yerel ve milli kültürlere ait öğeler de ön plana çıkarılmış ve bu süreçte bir araç olarak da kullanılmıştır. Sovyet döneminde okutulan Kazak Edebiyatı ders kitaplarında yer alan örnek metinlerde Kazak kültürüne ait pek

çok örneğe yer verilmiştir. Ayrıca hem geçmişte hem de günümüzde Kazak milli kültürünün en önemli isimleri olarak bilinen pek çok yazarın, ozanın ve şairin metinleri de Sovyet dönemi ders kitaplarında yer almıştır.

Bu çalışmada, Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarında yer alan metinler içinde hangi milli ve manevi değerlerin işlendiği ve ön plana çıkarıldığı sorusuna cevap aranmıştır. Bu kapsamda 1937 ile 1991 yılları arasında orta öğretimde okutulan tüm Kazak Edebiyatı ders kitapları incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi ve betimsel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada incelenen ve kullanılan kaynakların çoğunluğu, bu çalışma açısından birincil kaynaklar olan ders kitapları olmuştur. Sovyet dönemindeki sıkı sansür ve denetim mekanizmasının olduğu varsayımından hareketle bu dönemde müfredatta yer alan ders kitaplarının doğrudan Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'daki eğitim politikasını yansıttığı kabul edilebilir. Ancak Sovyet döneminin tamamında yeknesak bir eğitim ve kültür politikası olmamıştır (Düğen, 2021:1517). Bu durum dikkate alınarak farklı dönemlerdeki Kazak Edebiyatı kitapları incelenmiştir. Bu bağlamda 1930'lu yıllar, İkinci Dünya Savaşı yılları ve Stalin dönemi, Stalin sonrası dönem ve ideolojik baskının yumuşadığı 1980'li yıllara ait kitaplar incelenmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde değer kavramı ve değer kavramının tasnifiyle ilgili Batı literatürü ve bu literatüre ilişkin Türkçe literatür incelenmiştir. Böylece değer kavramına ilişkin temel tanımlar, tasnifler ve bu tasnifler içinde milli ve manevi değerlerin yeri değerlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Sovyet dönemindeki Kazak Edebiyatı ders kitaplarındaki milli ve manevi değerlere ilişkin örnekler incelenmiştir. Bu bölümde milli ve manevi değerlerle ilgili olarak; kahramanlık ve vatan, milli birlik ve ortak gelecek kaygısı, aile ve gelenekler, dini değerler ve bu kavramları ifade eden örnekler yer almıştır.

Bu çalışma kapsamında incelenen ders kitaplarında milli ve manevi değerlerin yer aldığı metinler dışında farklı konuların ele alındığı metinler, şiir ve romanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Sovyet ideolojisine, Stalin'e ve Lenin'e övgü şiirleri, aşk, tabiat ve hayvanlar ile ilgili şiirler, iyilik ve kötülük, dostluk ve düşmanlık gibi konulardaki Kazak atasözleri ve deyimler, çeşitli bilmece de yer almıştır. Bunların yanı sıra Lenin'in farklı konulardaki yazıları, Şokan

Velihanov'un mektuplaşmaları ve yazıları, Rus ve İngiliz yazarlarının farklı konulardaki yazılarının yanı sıra Özbek ve Kırgız edebiyatı yazarları ve onların eserlerinden parçalar verilmiştir. Fakat bu çalışmada söz konusu metinlerden örnekler verilmemiş sadece ele alınması ve incelenmesi amaçlanan milli ve manevi değerler kapsamında örnekler verilmiştir.

1. Değer Kavramı

“Değer” kavramı çok geniş bir kullanım alanına sahiptir ve doğal olarak bu durum onun sözlük anlamının farklılığına yansımıştır. Değerler konusu bilimsel olarak ilk felsefe alanında ele alınmıştır. Daha sonra psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi birçok farklı disiplinlerde ele alınan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sosyal bilimlerde değer kavramının tanımı ilk kez 1918 yılında Znaniecki tarafından yapılmış ve güçlü olmak, kıymetli olmak anlamına gelen Latince “valere” kökünden türemiştir (Leichtentritt-Rettig, 2001:150).

Değerler bizim yaşamımızı, davranışlarımızı ve günlük hayatımızda aldığımız kararları etkileme özelliğine sahiptirler. Yani kişinin hayatında tercihler, seçimler söz konusu olduğunda o kişinin öncelikli değerleri öne çıkmaktadır. Dolayısıyla değerlerin toplumdaki kişiler arasında hem bütüncü bir etkiye sahip olması hem de bazı sosyal sorunların kaynağı olabilme görüşü önemlidir (Özensel, 2003:233). Değer kavramının hem tanımlanmasında hem de sınıflandırılmasında farklı görüşler ve yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlar değer kavramının tanımını ve tasnifini zenginleştirmiştir. Bu bağlamda ilk önce değer kavramının tanımları, literatür içerisindeki gelişimi ve tasnifleri incelenmiştir.

1.1. Değer Kavramının Tanımı

Değerlerin farklı alanlarda kendine has bakış açısını yansıtan ve birbirinden farklı olmakla birlikte ortak hususları kapsayan tanımları mevcuttur. İlk kullanım alanı olan felsefede değerler, amaç ve hedefler, ilgi ve çıkarlar, idealler, güç ve iktidar faktörleri, saygı ve saygısızlık, sevgi ve nefret gibi maddi manevi, olumlu olumsuz her türlü, benimsenen ve insan hayatında etkin olan unsurlar olarak tanımlanmıştır (Aydın, 2011: 39). Psikolojide ise değerler, insan davranışının yol göstericisi, inanç alanı olarak ele alınır ve karar verme, zekâ, inanç gibi kavramlarla bağlantılıdır (Özgül, 2003:

367). Sosyolojik açıdan değerler, toplum veya kişiye yararlı, onlar tarafından istenilen, arzu edilen, beğenilen her şey olarak da tanımlanabilir. Buna göre değerler grup ya da toplumun, kişilerin ve diğer sosyokültürel nesnelere önemliliği üzerindeki değerlendirmelere dayanan ölçütler olarak tanımlanmaktadır (Fichter, 2009: 131). Bu tanımlardan yola çıkarak değer kavramının insan davranışını etkilediğini dolayısıyla sosyal bilimlerde önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Nitekim Sosyoloji sözlüklerinde değerler, her toplumun sahip veya bağlı olduğu kültürü meydana getiren inançlar, fikirler ve normlar sistemi olarak tanımlanmıştır (Ülken, 1969: 73). Bu sistemlerden her biri ayrı bir değer olarak (bilgi, sanat, teknik, ahlak, din, hukuk, dil) bilinmektedir. Türk Dil Kurumu ise değer kavramını şu şekilde açıklamaktadır: “bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünüdür” (Türk Dil Kurumu, 2011:607).

Değer kavramının farklı disiplinlerin ilgi konusu olması ortak bir kesin tanımın yapılmasının mümkün olmadığını ancak bazı ortak kabul görünen hususların olduğunu göstermektedir. Değer tanımı ile ilgili farklı branşlarda farklı bakış açısından ele alınan ve ince ayrımları bulunan pek çok değerlendirmeye rastlanmaktadır. Örneğin, değerler konusunda yaptığı araştırmalarıyla kendinden sonraki araştırmacılara örnek olan sosyal psikolog Milton Rokeach, değerleri insan davranışını yönlendiren, ona rehberlik eden fikirler, inançlar olarak tanımlamıştır. Ayrıca değerlerin insan davranışına yol göstermenin yanı sıra insanların günlük yaşamında yargılama, tutum, değerlendirme ve seçme gibi önemli hususlara da rehberlik eden bir kriter veya standartlar olarak tanımlamıştır (Rokeach, 1979: 1-3). Değerler üzerine çalışma yapan Schwartz, değer kavramını; davranışın, insanların ve olayların seçimine veya değerlendirilmesine rehberlik eden bir inanç olarak tanımlamıştır (Schwartz, 1994:20). Böylece değerler insanların amaçlarıyla, davranışlarıyla ilişkilidirler ve bu davranış biçiminin veya olayların seçiminde onlara rehberlik ederler, sahip olduğu öneme göre de sıralanırlar.

Değerleri toplumsal temelde açıklayan Tolan, bireylerin düşünce ve davranışlarında birer ölçüt olarak ortaya çıkan ve toplumsal bütünselliğin ayrılmaz bir ögesini oluşturan bir kavram olarak tanımlamaktadır. Tolan bireylerin genellikle içinde bulunduğu toplumun, kültürün değerlerini benimseyerek seçimlerinde bunları

birer ölçüt olarak kullandığını ve bu sayede daha iyi, daha uygun, daha önemli gibi genel yargılara varma olanağını bulduklarını belirtir (Tolan, 1996: 233). Benzer şekilde Çelikkaya, değer kavramını bir toplum, inanç veya ideoloji içinde insanlar arasında kabul edilen, benimsenen ve yaşatılmakta olan her türlü toplumsal, insani, ideolojik, ilahi düşünüş, davranış ve kurallar olarak tanımlamıştır (Çelikkaya, 1998:176). Diğer bir deyişle değer kavramını bireyin yaşadığı toplum ve içinde bulunduğu kültürel etkileşim sonucunda oluşan ve insan düşüncesinde, davranışlarında ortaya çıkan, onu yönlendirici etkiye sahip olan ve kültürden kültüre, hatta aynı toplum içerisinde insandan insana farklılık gösterebilen soyut bir niteliği olan kavram olarak tanımlamak mümkündür.

Değerler kişinin toplumla uyumunu sağlar ve planlı ya da plansız bir şekilde aile, çevre, toplum, okul gibi uygulama alanlarında görsel materyallerden model alma, taklit etme veya okuma yoluyla birey tarafından kazanılır (Şen, 2008: 764). Dolayısıyla değer aktarımında ve kazanımında pek çok disiplinlerin yanı sıra dil ve edebiyatın, edebi eserlerin de önemi büyüktür. Bu bağlamda dil ve edebiyat derslerinde işlenen konular bireye milli, ahlaki, tarihi, kültürel ve evrensel değerleri kazandırmakla birlikte bireyin düşünce ve davranış biçimlerinin güçlendirilmesine de katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla dil ve edebiyat dersleri, milli ve manevi değerleri benimseyip hayat tarzına dönüştüren, ülkenin iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan gelişimine katkıda bulunacak bireyler yetiştirme amacını da taşımaktadır (MEB, 2018). Eğitim, bireylere belli bir toplumun idealine yönelik değerler sistemini aktarmada önemli bir rol oynamaktadır (İnal, 1998:73). Bu bağlamda değerler eğitimi, bir toplumun sahip olduğu sosyal, milli ve manevi, kültürel ve genel evrensel değerleri bireylerine aktarma ve her toplumun bireylerinin kendine özgü sahip olması gereken yüksek değerleri kazandırma süreci olarak bilinmektedir.

1.2. Değerlerin Sınıflandırılması

Değer kavramının tanımında olduğu gibi sınıflandırılmasında da birçok farklı çalışmalar mevcuttur. Fakat bu çalışmada değerlerin tasnifi üzerine yapılan araştırmaların arasında alanda en kabul görünen ve bilinen Eduard Spranger, Milton Rokeach, Shalom Schwartz ve Joseph Fichter gibi sosyolog ve sosyal psikologların sınıflandırmaları

ele alınmıştır. Aşağıda değer çalışmaları alanında öne çıkan bu sınıflandırmaların her birine ayrı yer verilmiştir.

Spranger'in değer tasnifi. Spranger değerleri teorik, ekonomik, estetik, sosyal, politik ve dini olmak üzere altı grupta toplamıştır (Fay-Middleton:1939:148-149). Teorik niteliği olan bireyler özünde düşünürlerdir. Duygusaldan çok bilişseldir ve akıl yürütmeye, problem çözmeye, bilgiyi sistemleştirmeye önem verirler. Burada bilim insanlarını örnek vermek mümkündür. Ekonomik değerlere öncelik veren kişiler üretken, pratik ve yararlı olanla ilgilenirler. Genellikle tarım, ticaret, sanayi, para açısından düşünürler. Herhangi bir şeyin faydalı olup olmaması onun için önemlidir. Estetik değerlere öncelik veren bireyler duygulara, uyuma, güzelliğe, zarafete ve simetriye çok önem verirler, sübjektif bakış açısını benimserler. Duyusal, ritmik ve yaratıcı olanla ilgilenirler bundan dolayı sanatçı veya sanata çok önem veren bireylerdir. Sosyal değerlere öncelik veren bireyler insanlara olan sevgisi, nazık davranışı, sempatik ve hayırsever olması ile anılır. Başkalarına yardım etmeye bencil olmamaya önem verirler. Politik değerleri önemseyen kişilerde ise hakimiyet, güç, şöhrete ön plandadır. Hep savaşan, yarışan, durumları zorlayan, insanları yönetmeyi seven kişiler olarak belirtilmiştir. Dini değerleri öncelikli olan kişiler her şeyde, her yerde Tanrı'yı gören, mistik konularla ilgili bireylerdir (Fay-Middleton:1939:368-369). Spranger'in değerler tasnifindeki sosyal değerler ve dini değerler bu çalışmada inceleme konusu olan milli ve manevi değerleri de kapsayan bir içeriğe sahiptir.

Rokeach'in değer tasnifi. Rokeach'in değer sınıflandırmasında “amaç” ve “araç” değer grubu olmak üzere iki temel boyut mevcuttur. Bu iki değer grubunun her birinde ise 18'er değer yer almaktadır (Rokeach, 1973:28). Rokeach'in sınıflandırmasında yer alan amaç değerler rahat bir yaşam, heyecan verici bir yaşam, başarı hissi, barış içinde bir dünya, güzellikler dünyası, eşitlik, aile güvenliği, özgürlük, mutluluk, iç uyum, olgun sevgi, ulusal güvenlik, zevk, ahiret selameti, kendine saygı, sosyal onay, gerçek dostluk, bilgelik şeklindedir. Araç değerler grubunu ise hırslı olmak, açık görüşlülük, yetenekli olmak, neşeli olmak, temizlik, cesaretli olmak, bağışlayıcı olmak, yardımseverlik, dürüstlük, yaratıcı olmak, bağımsız olmak, entelektüel olmak, mantıklı olmak, sevgi dolu, itaatkârlık, kibarlık, sorumluluk

sahibi olmak, kendini kontrol etmek gibi değerleri kapsamaktadır (Rokeach,1973:28). Görüldüğü üzere Rokeach'ın değerler tasnifi daha detaylı bir sınıflandırmadır ve bu sınıflandırma içinde aile, sosyal onay, ulusal güvenlik gibi amaç değerler; bağımsızlık, cesaretli olmak gibi araç değerler milli ve manevi değerler içinde sayılabilir. Bunun yanında daha evrensel değerler olarak kabul edilen bilgelik, dürüstlük, bağışlayıcılık gibi değerler de eğitim sistemi içinde millileştirilerek verilebilir. Millileştirme aşamasında tarihi örnek kişiler, kahramanlar ya da olaylardan faydalanılabilir.

Schwartz'in değer tasnifi. Schwartz, değerleri bireysel ve kültürel olmak üzere iki düzeyde ele almıştır. Bireysel düzeyde değerler insanların hayatını yönlendirmedeki önemlerine göre incelenir. Değerlerin kültürel düzeyde incelemesindeki amaç, toplumun genelinde paylaşılan, toplumsal normlara dayalı soyut düşüncelere ilişkin bilgi üretmektir ve inceleme birimi olarak ulus, etnik grup gibi kültürel toplumun kendisini ele almıştır (Kuşdil-Kağçıbaşı: 2000: 60-61). Shwartz'ın bu tasnifi bu çalışma içerisinde incelenen milli ve manevi değerleri içeren en iyi tasnif olarak kabul edilebilir.

Schwartz, Rokeach'ın değer sınıflandırması listesi üzerinde çalışarak değerleri on temel gruba ayırmıştır. Bu temel on grup ve bunlara verilen örneklerden bazıları aşağıdaki verilmiştir: Güç; sosyal güç, otorite sahibi olmak, zengin olmak. Başarı; başarılı olmak, yetenekli olmak, hırslı olmak. Hazcılık; zevk, hayattan tat almak. Uyarılım; cesur olmak, farklı ve heyecanlı bir yaşantı sahibi olmak. Öz yönelim; yaratıcılık, meraklılık, özgürlük. Evrenselcilik; açık fikirli olmak, sosyal adalet, eşitlik, çevreyi korumak. Yardımseverlik; yardımsever, dürüst, bağışlayıcı olmak. Geleneksellik; alçakgönüllü, dindar olmak, hayatın verdiklerini kabullenmek, geleneksel kültür veya dinin sağladığı gelenek ve fikirlere saygı, bağlılık duymak. Uyma; kibarlık, itaatkârlık, başkalarına zarar verecek eylemlerden uzak durmak. Güvenlik; ulusal güvenlik, toplumun, ilişkilerin güvenliği, uyum ve istikrar (Schwartz, 1994:22). Schwartz'ın bireysel düzeyde tasniflediği değerler de yine millileştirilerek milli ve manevi

değerler içerisinde dahil edilebilmektedir. Hatta bu değerlerin bir ulusun ya da etnik grubun öne çıkan değerleri olarak sunulabilir. Böylece bu değerlere sahiplik bir aidiyet duygusuyla pekiştirilir.

Fichter'in değer tasnifi. Fichter, sosyal kişilik, toplum ve kültür olmak üzere değerleri üç temel bakış açısından sınıflandırmıştır. Bunlardan ilki değerlerin zorlayıcılık derecelerine göre sınıflandırılabilir olmasıdır. Böylelikle değerler sosyal kişiliği etkileme derecelerine göre düzenlenmiş olurlar. En uçta bireyin bilinçli olarak kabul ettiği ve içselleştirdiği en güçlü, yüksek değerler yer alır. Bu değerlerin çiğnenmesi bireyde utanma ve suçlu hissetme duygusunu uyandırır ve bu değerlere razı olmaya kişi kendini zorunlu hisseder. Yani bu uçta “yapılmalı” ve “yapılmamalı” olarak belirlenen kesin ve kati emirler yer alır (Fichter, 2009:173-174). İkinci sınıflandırma toplum temelli bakış açısından ele alınır ve en yüksek, en önemli değerler toplumun sürekliliği ve kamu refahı için neyin istendiğine ve neyin önemli olduğuna işaret eder. Kişi ve grupların arasında iş birliği oluşmasında ve işlerin yapılmasında bazı değerler diğerlerinden daha önemli olabilirler. Toplum için iyi olan bireyler için de iyi olacağı anlamına gelmez ve dolayısıyla bu sürekliliğin başka bir ucunda olumsuz ve anti-sosyal değerler yer alır. Bütün bunlar değer çatışması alanı oluşturur. Üçüncü sınıflandırma, yani Fichter'e göre en anlamlı olan değerlerin kuramsal işlevlerine göre sınıflandırılmasıdır. Bir kültürdeki sosyal değerlerin sistemli analizi sonucunda, her kurumda kullanılan değerlerin varlığı söylenebilir. Yani aile gibi temel kurumdaki kişiler aile içerisinde uyulması gereken belli başlı temel değerler olduğunu bilirler (Fichter, 2009:175). Bu bağlamda sosyal değerlerin ilişki, rol gibi kurumsallaştığını söylemek mümkündür.

2. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Milli ve Manevi Değerler

Sovyetler Birliği döneminde tüm müfredatta olduğu gibi edebiyat müfredatı da Sovyet devletinin ideolojisi temelinde hazırlanmıştır. Kazak Edebiyatı ders kitaplarının hazırlanmasında da bu ideolojik yaklaşım esas alınmıştır. Bu nedenle Kazak Edebiyatı

ders kitaplarındaki içerikler Sovyet dönemindeki eğitimin ve müfredatın özelliklerinden ayrı düşünülemez. Sovyetler Birliği'nin ilk döneminde eğitimin tek kaynağı öğretmen ve ders kitapları olmuştur (Pavlovtsev, 2017). Bu süreçte eğitimin öncelikli hedefi de yeni devletin inşası ve yeni sosyalist kadrolar yetiştirmek olmuştur. Bununla birlikte Sovyet dönemi tek bir dönem olarak değerlendirmek de doğru olmayacaktır çünkü Sovyet dönemi içinde de birbirinden farklılıklar gösteren dönemler olmuştur. Örneğin 1930'larda edebiyat derslerinin temelinde hala Rus klasikleri vardır ancak Rus klasiklerine yeni bir görev verilmiştir. Rus klasiklerinde Çarlık dönemindeki hayatın ne kadar iğrenç olduğunu gösteren örnekler seçilmiştir (Pavlovtsev, 2017). Böylece yeni Sovyet döneminin topluma neler kazandırdığı ya da kazandıracığı gösterilmek istenmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında askerlik ve kahramanlık üzerine meselelere ağırlık verilirken, bu dönemde Stalin'in artan baskısıyla insani eğitim genel olarak hümanist yaklaşımdan uzaklaşmıştır. Stalin sonrasında eğitim üzerindeki ideolojik baskının azalacağı umut edilmiştir ancak güncellenen müfredat bir hayal kırıklığı olmuştur. Ancak 1980'li yıllarda ideoloji yerine daha insani değerler ders kitaplarında öne çıkabilmiştir. Artık kitaplarda yine kahramanlara yer verilmektedir ancak kahramanların insani yönleri ön plana çıkarılmaktadır. 1980'lerde müfredattaki Devrim, İç Savaş ve Kolektivizasyon süreçlerine dair örnekler azaltılmıştır ancak Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak adlandırılan İkinci Dünya Savaşı giderek daha fazla işlenmeye başlamıştır (Pavlovtsev, 2017). Sovyetler Birliği'nin bu eğitim politikasındaki yaklaşımı diğer Sovyet cumhuriyetlerinde de benzer şekilde takip edilebilir ancak Sovyet cumhuriyetlerinde sosyalist devlet ideolojisiyle çatışmayan millî kültüre ait hikayelere, destanlara ve şiiirlere ağırlık verilmiştir.

1932 yılına kadar Kazak Edebiyatı, sosyal bilimlerin bir parçası olarak ek kavramlarla ve yardımcı disiplin olarak öğretilmiştir. Ancak 25 Ağustos 1932 tarihli "ilk ve orta okul programları ve rejimi hakkında" adlı kararname ile Kazak edebiyatı konuları, diğer tüm disiplinler gibi tekrar gözden geçirilmiş ve ayrı bir ders olarak

müfredata eklenmiştir (Jumakaeva, 2015:25). Ulaşabildiğimiz en eski dönem Kazak edebiyatı ders kitabı 1937 yılına aittir ve aşağıda bu tarihten itibaren kullanılan ders kitaplarından milli ve manevi değerleri içeren metinlerden örnekler verilmiştir.

2.1. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Kahramanlık ve Vatan

İncelediğimiz Kazak Edebiyatı kitaplarında yer alan kahramanlık ve vatan konusundaki örnekler öncelikli olarak kahramanlık destanlarından verilmiştir. Bunların yanı sıra tarihi ve lirik destanlardan da örnekler verilmiştir. Zira bu destanlarda kahramanlık vatana, toprağa, ülkeye olan sevgiden gelmektedir ve bu sevgi kahramana korkusuzca savaşıma ruhu verir. Fakat burada kahramanlar sadece toprağını, halkını düşmandan koruyan güçlü ve korkusuz bir yiğit olarak değil aynı zamanda akıllı, vicdanlı, adaletli birer yöneticiler olarak da bilinmektedir. Bunun dışında sadece Kazak destanlarındaki kahramanların özelliği olarak değerlendirilen bir husus da kahramanların asıl görevlerinden birinin açları doyurmak, malı olmayana mal vermek, fakiri zenginle eşit kılmaktır (Yertayeva, 2020:77-78). Zira gerçek kahramanlıkta bu görevlerin yerine getirilmesi önemlidir ve birçok destanlarda bu vurgulanır. Örneğin, düşman Kalmuklara karşı halkını ve toprağını koruyan Kambar batırın kahramanlığını anlatan “Qambar Batır” destanından da bu hususlarla ilgili örnek parçalar görmek mümkündür:

Alpıs üyli arıqtñ,
Toqsan üyli tobırdñ
Aşıqqanın toyğızdı,
Batır twğan Qambardıñ

*Ak mızrağı çarpışıp,
Kahraman gibi dövüştü,
Kalmuk hanı Karaman
Sol tarafına düştü,*

(Yertayeva, 2020:78)

Ayrıca Kambar batırın toprağını korumak için düşman Kalmuklara karşı savaşını destanda şu satırlarda görmek mümkündür:

Aq nayzası ayqasıp,
Nar buraday alıstı,
... Qalmaqtñ hanı Qaraman,

*Ak mızrağı çarpışıp,
Kahraman gibi dövüştü,
Kalmuk hanı Karaman*

Sol jağınan quladı,
Artındağı askeri
Qolınan berip namıstı. ...
Köbisin qırıp Qalmaqtıñ
Qayrattı tuğan er Qambar,
Şığardı işinen qusanı.

*Sol tarafına düştü,
Arkasındaki askerlerinin
Elinden gitti namusu.
Çoğunu yok ederek Kalmukları
Kudretli doğan er Kambar,
İçindeki öfkesini çıkardı.*

(Hasenov, 1955:89)

Böylece yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız Rokeach ve Shwartz'ın değerler sınıflandırılmasında evrensel ya da bireysel değerler olarak verilen pek çok değer Kazak Edebiyatı kitaplarında millileştirilerek verilmiştir.

Söz konusu kitaplarda yaygın olarak Kazak sözlü edebiyatında büyük öneme sahip “Edige Batır”, “Qobılandı Batır”, “Alpamıs Batır”, “Ayaz Bi”, “Er Töstik”, “Qulamergen” gibi Kazak kahramanlık destanları ve masalları yer almıştır. Çok yaygın olamamakla birlikte “Qambar Batır” (Gabdullin, 1961:56-60), “Er Tarğın” (Mukanov-Bekkojin: 1939: 44-52) gibi kahramanlık destanları, “Oraq-Mamay”, “Beket Batır” gibi tarihi kahramanlık destanları da yer almıştır. Bu destanlarda kahramanlar sadece cesur ve yiğit savaşçı değil aynı zamanda halkı yöneten, onun üzüntüsüyle, sorunlarıyla ilgilenen “bey” olarak da bilinmektedir. Örneğin, Edige hakkında halk arasında söylenenler destanda şu şekilde verilmiştir:

Edige degen er edi,
Eldiñ qamın jer edi,
El şetine jau kelse,
Men barayın der edi.
El şetine dau kelse,
Men söyleyin der edi.

*Edige bir er idi,
Halkının derdiyle kaygılanırdı,
Yurduna düşman gelirse,
Ben gideyim der idi.
Yurdunda bir dava olsa,
Ben söyleyeyim der idi*

(Mukanov-Bekkojin: 1939:4; Jumaliev, 1943:69-77).

Bahsi geçen “Qobılandı Batır” destanında da benzer şekilde Qobılandı halkını, toprağını korumak, adaleti sağlamak için baskıncı düşmanlara karşı savaşan, onlara korku salan kahraman olarak bilinmektedir. Qobılandı “*Rezil olmuş halkıma bir faydam olsun*” diyerek halkının perişan haline acır ve bu duyguyla düşmana karşı tek başına

savaşmaya meydana gitmiştir (Gabdullin, 1961:44-46; Hasenov vd.1970:65). Aynı zamanda diğer destanlardaki kahramanlar gibi Qobılandı da toprağına, halkına düşkün ona sevgi ve özlem duyan bir yiğittir. Bu özlem ve sevgiyi aşağıdaki satırlardan anlamak mümkündür:

Ah! Dariğa dünyeye-ay,
Asqar-asqar beldirim.
Azulı degen kölderim,
Qalıñ qıpşaq elderim,
Ol elde de köp edi
Kösilip nayza köp ustap.
Jekelep şapqan erlerim. ...

*Ah! Hüzünlü dünya, ah,
Yüksek yüksek dağlarım.
Azılı olan göllerim,
Kalabalık Kıpçak halkım,
O yurtlarda da çok idi
Mızrak tutarak birlikte
uzunca,
Ayrı ayrı dörtnala koştuğum
yiğitlerim.*

(Jumaliev-Akşolakov: 1988: 55)

Yukarıda da bahsi geçen “Oraq-Mamay” ve “Beket Batır” destanlarındaki kahramanlar da vatansever, halkını ve toprağına koruyan, Kazakların toprağına korumak için çok kez Kalmuklara karşı kahramanca savaş veren batırlar olarak geçmektedir (Jumaliev,1943:109-125; Mukanov-Bekkojin:1940:265-273). Örneğin destanda Orak batır kendiyile ilgili şöyle söylemektedir:

El şetine jau kelse,
Kelsen kel dep jekelep,
Turdım almaş baylanıp,
Bir şıbınday janımdı,
Talay şaştım malımdı,
El arına arlanıp,
Men naşarımın degendi,
Teñedim talay qolğa alıp. ...

*Yurda düşman gelirse,
Geleceksen gel diye,
Durdum keskin kılıç kuşanıp,
Bir sinek kadar canımı,
Nice dağıttım malımı,
Halk namusunu koruyup,
Ben fakirim diyen,
Nicelerine yardım ettim.*

(Jumaliev, 1943:111)

Kahramanlık destanlarının arasında diğer bir önemli isim olan “Alpamıs” da birçok kahraman gibi halkına destek veren, yurdunun birliğini, refahını, namusunu korumak için savaşan bir kahraman olarak da bilinmektedir (Hasenov vd.1970:100; Jumaliev-

Akşolakov:1988:63-68). Alpamis destanda on yaşında halkı yöneten, ok geçmez, kılıç kesmez, ateşte yanmaz, suya batmaz bir kahraman olarak gösterilmiştir:

Sansız turğan qalmaqqa,
Qılışın surıp aladı.
Jolbaristay ısqınıp,
Şubarğa qamsı saladı,
Tura kelgen qalmaqtıñ
Qaq mañdaydan şabadı. ...

*Sayısız çok Kalmuklara
Kılıcını savurur,
Kaplan gibi kükreyip,
Atına kamçıyı vurur
Önüne gelen Kalmuk'un
Alnının ortasına vurur.*

(Hasenov vd. 1980:113; Jumaliev, 1943:96)

Diğer kahramanlar gibi Alpamis da sadece kendi için değil halkı adına, toprağını koruma adına da savaşmış ve bunu şöyle dile getirmiştir:

Aq suñqar uşar jem üşin,
Tuadı erler el üşin,
Toqtay almay baramın,
Ağayın-tuğan el üşin.

*Beyaz şahin uçar yem için,
Kahramanlar doğar yurdu için,
Duramadan gidiyorum,
Kardeşim, halkım, ülkem için.*

(Jumaliev-Akşolakov: 1988:64).

Ayrıca destanın sonlarına doğru Alpamis'in halkını bir araya topladığından, onların hayatını yoluna koyduğundan da bahsedilmiştir.

Tozıp ketken jurtınıñ,
Bärin jüip aladı.
Teli menen tentegin
Tuzetip joğa saladı. ...

*Dağılmış halkının,
Hepsini toparlar.
Haşarı ve uçarı hepsini,
Düzeltilip yoluna koyar.*

(Mukanov-Bekkojin: 1940: 149).

Benzer şekilde Abılay han dönemindeki kahramanlardan biri olan Paluanıyaz toprağı korumak için sefere giderken şöyle söylemiştir:

Tütegen oqqa qasqayıp,
Aynımay qarısı turalıq.
Eliñ üşin jer üşin,
Qimildañdar jigitter,

*Alevlenen ateşe dik bakıp,
Çekinmeden karşı duralım.
Halkın için, toprak için,
Hareket edin yiğitler.*

(Jumaliev: 1943, 18).

Bu bağlamda kahramanlık destanları dışında söz konusu Sovyet dönemi kitaplarda 1916 yılında Türkistan genelinde Rusya Çarlığına karşı başlayan ayaklanma Kazak halkının tarihinde dikkate değer bir “kahramanca mücadele” olarak yer almıştır (1950, 169). Nitekim Rusya Çarlığı’nın güçlü silahlı ordusuna karşı çıkmak gerçekten de büyük bir kahramanlık göstergesidir. Dolayısıyla 1916 ayaklanması ile ilgili birçok şair ve yazarların eserinde kahraman halkın, yiğit evlatlarının gösterdiği kahramanlıklar yer almıştır. Söz konusu kitaplarda konuya dair yazılan eserlerin arasında en çok ayaklanmanın önderleri olan “Amangeldi İmanov” ve “Bekbolat Aşkeev” isimleri yer almaktadır. Bu iki tarihi ismin askerleri ile verdiği kahramanca mücadele Omar Şipin’in “Amangeldi Batır”, Küderi Joldıbaev’ın “Amangeldiniñ Torğaydı Alı” (Amangeldi’nin Torgay’ı Ele Geçirmesi), İsa Däukebaev’ın “Bekbolat Batır” isimli eserlerinde ele alınmıştır (Smailov-Bekkojin:1938:150-156; Jumaliev-Mukanov:1950:159-178). Aşağıda yer alan Amangeldi’nin askerleri adına yazılan şiirde bu mücadelenin amacını ve onların cesaretini görmek mümkündür:

Qorıqpaymız, qaymıqpaymız eşbir	Korkmayız, çekinmeyiz hiçbir düşmandan,
Qan keşkende tözemiz omıraudan.	Kan çıktığında dayanırız göğüsten.
Qılış ustap, sarbaz bop, atqa mindik	Kılıç tuttuk, asker olduk, ata bindik
Niet berik, küştirek talay jaudan.	İrade güçlüdür nice düşmandan.
Qızıl tuda “bostandıq” degen uran,	Kızıl bayrakta “özgürlük” şiarı
Jan qorğaytın sarbaz joq qaşıp budan.	Canını koruyacak asker yok kaçarak.
Damıl, tınım almaymız attan tüsip,	Huzur, dinlenmek, attan düşmek yok
Şıqqanıña altın kün, köşip tuman.	Sis dağılıp, altın güneş doğana kadar.

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:188)

Amangeldi’nin ve askerlerinin kahramanca savaştığı düşmanı Çarlık ordusu, yani Ruslardır. Amangeldi ve askerleri ise Ruslara karşı hem Kazak halkının hem de Kızıl bayrağın, yani Bolşeviklerin, safında yer almışlardır.

2.2. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Milli Birlik ve Ortak Gelecek Kaygısı

Araştırmanın temel kaynağını oluşturan Sovyet dönemi Kazak edebiyatı ders kitaplarında toprak, millet, halk ve birlik gibi milli

değerleri konu alan gerek sözlü edebiyat örnekleri olsun gerek Kazak edebiyatındaki önemli milli şair ve yazarların eserlerinde milli birlik ve ortak gelecek kaygısı düşüncesi yer almaktadır. Bu yazar ve ozanlar, Çarlık Rusyası döneminin siyasi ve sosyal durumunu, bozkırdaki çeşitli adaletsizlikleri ve halkın yaşadığı zorlukları ele almıştır. Kazak halkının özgürlüğünün yitirilmesi, topraklarının elden gitmesi ve halkın üzüntüsünü şiirlerine konu edinmiştir. Örneğin, Asan Kaygı (Hasan Sabıtulı) Kazakların ilk hanı olan Janibek Han'ı eleştirerek şu satırları ele almış ve Han'ın kendisine söylemiştir:

Ey, han, men aytpasam bilmeyisin, Aytqanıma könbeyisin; Şabilıp jatqan halqın bar, Aymağın közdep körmeysin. Añdıp jürgen köp duşpan, Elge jau bop keledi ... Arasınan qıtay, orıstıñ Qorğan sap tınış jatırsıñ. ... Ertisti örlep orıs jür, Til alsañ izdep qonıs kör.	Ey, han, ben demezsem bilmezsin, Dediğimi yapmazsın, Öldürülen çok insanlar var, Bölgeni gezip görmezsin. Gözeten çok düşman var, Yurda düşman gelir. Arasından Çin, Rus'un Kale yapıp rahat yatıyorsun. Ertis'i kaplamış Rus, Dediğimi yapıp toprak gez.
---	---

(Mukanov-Bekkojin: 1940:230)

Bu satırlardan da anlaşıldığı üzere Asan Kaygı Janibek Han'ı etrafı saran düşmana karşı önlem almaya, halkı korumaya çağırmıştır. Zira Asan Kaygı ve Buhar Jırau gibi şairlerin döneminde Kazakların kendi yurdunda, topraklarında varlığını sürdürebilmeleri için en önemli sosyal meselelerden biri Jungarlara karşı mücadele için halkı, beyleri ve Hanı bir araya getirmek, birlikte güç olarak halkın düşmanlara karşı ülkesini korumasını sağlamak olmuştur. Halkın birlik ve beraberlik içinde olmaları konusunda Buhar Jırau da şunları söylemiştir:

Aynala almay at ölsin, Ayıra almay jat ölsin, Jat boyman tüñilsin, Bäriñiz de bir eneden tuğanday bolñız.	Dönemeyip at ölsün, Ayıramayıp el alem ölsün, Düşman boyundan bezsin, Hepiniz bir anadan doğmuş gibi olunuz.
--	---

...

(Jumaliev-Akşolakov: 1988:150)

Dönemin en büyük ve önemli sorunları olan ülkenin toprak, su ve nüfus kaybını diğer birçok halk şairleri gibi şiirlerinin konusu eden şair Akan Seri yaşlı ülkenin üzüntüsünü, kendi topraklarında uğradığı haksızlığı halkın adına şu satırlarla anlatmıştır:

Parapar krestyanğa teñ bolmadıq,
Tartılıp qay jarağa em bolmadıq?...
Orıs, noğay, sart-sauan saudagerge
Qalayşa malmen, jermen teñ bolmadıq?
Seksen jil bolıptı bodandıqqa,
Qayırsız patşamızğa el bolmadıq. ...
Qasietti ata-baba zıyaratın
Üstine egin saldı jaylap esip. ...

*Aynı köylüyle eşit olmadık,
Hangi yaraya derman olmadık?
Rus, Nogay, Sart tüccara
Nasıl olurda mal, toprakta eşit
olamadık?
Seksen yıl olmuş tâbi olduğumuza,
Hayırsız Çarımıza el olmadık.
Kutsal atalarımızın mezarının
Üstüne ekin ekti yavaşça eserek.*

(Smailov, 1942:53)

Görüldüğü üzere Akan Seri'nin şiirinde Kazakların bölgedeki diğer halklarla zenginlik konusunda eşit olmadıkları vurgulanırken, bu durumun sorumlularından biri olarak Rusya Çarlığı'na suçlanmıştır. Sovyet dönemi açısından eşitlik vurgusunun yapıldığı bu şiir, sosyalist çıkarlarla da uyumlu görülmektedir.

Şiirlerinde benzer konuları işleyen dönemin önemli isimlerinden bir diğeri olan Mahambet Ötemisuli Kazak tarihinde hem önemli bir şair hem de büyük bir kahraman olarak bilinmektedir. Şiirlerinde genellikle toprak, vatan, vatanseverlik, kahramanlık, adalet konularıyla milli değerlerin öne çıkarıldığını söylemek mümkündür. Nitekim vatan sevgisi onu toprağını, halkını korumaya, adaletin sağlanması için mücadele etmeye yönlendirmiştir. Mahambet Kazak halkının han ve sultanlarının Rusya Çarlığının egemenliğini kabullenmesiyle başlayan sömürgecilik politikasına karşı çıkmış, halkın özgürlüğü için mücadele etmiş ve birçok isyanlara öncülük etmiştir. Bunlardan en önemlisi İsatay ile başlattıkları isyandır. Bu isyanı Mahambet "Baymağambet sultana söylediği sözünde" şöyle ifade etmiştir:

Jayıq üşin jandastıq,
Qığaş üşin qırıldıq.

*Yayıq için can verdik,
Kığaş² için savaştık,*

² İdil'in bir kolu.

Teñdikti, maldı bermedik,
Teñsizdik malğa könbedik. ...
... Özderiñdey handardıñ
Basım kessem dep edim. ...
Edildiñ boyı en toğay,
El qondırsam dep edim.
Jağalay ğatqan sol elge,
Mal toltırsam dep edim. ...

(Jumaliev, 1965:42-50)

*Eşitliğı, malımızı vermedik,
Eşitsiz mala razı olmadık.
Senin gibi hanların,
Kafasını alsam demiştim.
İdil boyu büyük çalılık,
Halkı yerleştirse demiştim.
Uçsuz bucaksız şu yurdu,
Malla doldursam demiştim.*

Böylece bu isyanın amacının kendi çıkarları olmadığı halkın yaşadığı adaletsizliklerinin son bulmasını, köylülerin han ve sultanlar tarafından zorla ellerinden alınan topraklarını geri almak, “göbeği kalın” bey ve sultanları yok edip yerine İsatay gibi adil beyleri getirmek istemiştir. Bu isyan ise söz konusu kitaplarda şu şekilde değerlendirilmiştir:

“İsatay men Maqambet basqarğan köterilis şın mağnasındağı qalq köterilisi. Reseyde munday köterilisti Pugaçov, Stenka-Razinder casağan. İsatay men Maqambet patşa ükimetine qana qarsı şıqpağan. Olar qazaqtıñ hanı Jängirmen, Jängirge süyengen baylar men bilerge de qarsı bolğan” (Mukanov-Bekkojin:1939:80; Jumaliev,1988:164-165).

İsatay ve Makambet'in yürüttüğü isyan gerçek anlamda bir halk isyanıdır. Rusya'da bu tür isyanı Pugaçov, Stenka-Razin'ler başlatmıştır. İsatay ve Makambet sadece Çarlık Rusya'ya karşı çıkmadı. Onlar Kazak hanı Jängir'e ve Jängiri destekleyen bey ve zenginlere de karşı isyan etmiştir.

Rusya Çarlığı'nın sömürgecilik politikalarına karşı gerek şiiirleriyle gerek isyanlarıyla karşı çıkan, isyan eden dönem şair ve yazarlarının sayısı çok olmuştur. Bu sömürgecilikle beraber gelen her türlü “yeniliklere” karşı olan isimler de olmuştur. Örneğin, Şortanbay Kanayulı şiiirlerinde Kazak halkının topraklarının alınması, halk yönetimindeki yeni kaideler, ticaret, dine saygı duymayarak yeni geleneklere özenenlere, feodal gelenek ve göreneklere aykırı davrananlara karşı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ülkenin artık Rusya Çarlığı'nın elinde olduğunu, halkın yönetiminin tamamen onların

çıkarlarından yana olduğunu, özgürlüğünü kaybettiğini ve o dönemdeki diğer tüm değişimleri eleştirmiştir:

Endi erkindik zaman joq,
Duşpannıñ qurğan torı bar.
Endigi jürgen jigittiñ,
Mandaymıñ sorı bar. ...

*Artık özgürlük zamanı yok,
Düşmanın kurduğu ağı var.
Günümüz yiğitlerinin,
Görececek günü var.*

(Smailov, 1938:92)

Genel olarak bakıldığında bu dönem şairleri çoğunlukla Rusya Çarlığı'nın uyguladığı sömürgecilik politikası ve bunun neticesinde halkın sosyal yaşamındaki adaletsizlikleri, şan ve şöhrete, unvana satılan Kazak zenginlerini, beylerini ve yöneticilerini elindeki en güçlü silahı olan şiirleriyle sert bir şekilde eleştirmişlerdir.

Yine benzer konuların yanı sıra toplumun geleceğini ve gençlerin eğitimini, mollaların, din adamlarının ve kadınların toplumdaki yerini dile getiren, mevcut dönem üzerinden sorgulayıcı değerlendirmeler yapan diğer bir isim Sultanmahmut Toraygrov'dur. İncelediğimiz kitaplarda Toraygrov'un yaygın olarak bilinen "Kedey" (Yoksul), "Adaşan Ömir", (Kaybolmuş Hayat) başlıklı manzumeleri, "Qamar Sulu", "Kim Jazıqtı?" (Kim Suçlu?) gibi romanları ve çeşitli konuları işlediği birçok şiirlerine rastlanmıştır. Toraygrov'un şiirlerinde onun kendini milletine, halkının refah ve huzur içinde yaşamasına adanmış olduğunu görmek mümkündür. Şiirlerinde, romanlarında halkının bulunduğu dönem içerisindeki durumunu, zorlu yaşamını ele alır ve düzelmek için çıkış yolu aramaktadır. Örneğin, yazar "Yoksul" manzumesinde Kazakların yoksul kesiminin hayatını, kaderini, hüznünü ve buna neden olan adaletsizlikleri baş kahramanın hayatı üzerinden şu satırlarla anlatmıştır:

Tuvısı men körgenim: bari beynet
Tuvmay jatıp qılıp em qanday jazıq?!
Jurt aytadı: "Eñbek qıp erinbesen,
Mañday ter men as tavıp adal jeseñ,
Qızmet qılğan bayıñnan alğıs alsan,
Sonda sen kögeresin" – deydi qalq,
Köp ömir ötpedi me buğan nanıp? ...

Doğmadan ne günah işledim?!
Halk der: "Çalışırsan tembel olmadan,
Alın teriyle kazanıp helal yersen,
Hizmet ettiğin zengini minnettar edersen,
İşte o zaman yeşerirsin" – der halk,
Ömrümüzün çoğu geçmedi mi buna
inanmakla?

(Üsenip, 1937:60)

Bununla beraber “Vatanıma” şiirinde milletin zorlu yaşamından söz ederek ona kıyamadığını, kendini çocuk onu ise babası gibi gördüğünü, uzaklara gitse de sözünü her zaman ettiğini ve yine bu topraklar için ilim bilim biriktirme arayışında olduğundan bahseder:

Qayteyin, elim, qımaymın,
Qiya almay jandı qınaymın.
Qımay qalsam, işinde
Tağı tınışıp sıymaymın. ...
Sızderge äkep şaşuğa,
İlim, bilim jinaymın.

*Ne yapayım, yurdum, ne
yapayım,
Kıyamam canım acır.
Kıymazsam da içinde
Yine sıkışır sığamam.
Sızlere getirmek için,
İlim, bilim toplarım.*

(Smailov, 1942:177)

Aynı zamanda bu biriktirdiği bilim ve ilim ile “Karanlık Kazak göğüne” güneş gibi doğacağını, halkını bu karanlık bulutlardan kurtarmak istediğini “Şäkirt Oyi” (Talebenin Düşüncesi) şiirinde şöyle yazmıştır:

Qarañğı qazaq kögine,
Örmelep şığıp, küñ bolam,
Qarañğılıqtıñ kegine,
Küñ bolmağan da kim bolam?
Muzdağan eldiñ jüregin,
Jıltuğa men kiremin.

*Karanlık Kazak göğüne,
Tırmanarak çıkar, güneş
olurum,
Karanlığın kinine
Güneş olmayıp da kim
olurum?
Buz tutmuş halkın kalbini,
Isıtmaya girerim.*

(Şaripov, 1957:206)

Toraygırov halkının üzerindeki bu karanlık bulutlardan kurtulma yolunda gençlere umutla bakar. Şair birçok şiirinde azimli ve yetenekli Kazak gençlerine çıkar yolun eğitim, bilim, ilim ve çalışmakta gördüğünü vurgular. Örneğin, “Oqip Jürgen Jastarğa” (Okuyan Gençlere) şiirinde şöyle söylemiştir:

Ümitpenen joq quvğan,
Talabı alda balamız.
Tävekelge bel buvsaq,
Kördegini alamız!
Jetkizbey keter jüyrık joq,

*Umutla dünya kovalayan,
Kabilyetli çocuklarız.
Azmedersek bir işe,
Kabirdekini bile alırız!
Yetişilmeyecek yüğrük yok,*

Quvsaq bärin şalamız! ...
(Üsenip, 1937:47).

Kovalarsak hepsine yetişiriz.

Şair aynı zamanda gençlere birlik ve beraberlik olursa, uyum içinde güçlerini birleştirerek kendi halkı, milleti için hizmet ederlerse her türlü zorluğun üstesinden gelebileceklerinden bahsetmiştir:

... Millettin kel de birik, al jastarı,
Qızmet qıl ötkir qılış, almastarı.
Bärimiz quat qosıp, birge tartsaq,
Anıq qoy nadandıqta qalmastarı.

*Milletin gençleri gel de birleş,
Hizmet ediniz keskin kılıç, elmazlar.
Hepimiz güç birleştirip, beraber
çekersek,
Aşıkardır cahilliğin kalmayacağı.*

(Jumaliev-Kirabaev, 1988:131)

Eğitim, bilimin anlam ve öneminden çokça bahseden diğer bir isim ise İbray Altınсарındır. Şair gelişmiş kültürlü ülkelerden örnekler vererek Kazak halkını, özellikle de gençleri “Biz bilmesek siz barsız” (Biz bilemedik ama siz varsınız) diyerek hünerli, bilimli olmaya çağırmıştır:

Öner- bilim bar jurttar,
Tastan saray salğızıdı.
Aysılıq alıs jerlerden,
Köziñdi aşıp, jumğansa,
Jıldam qabar alğızıdı. ...
... Biz nadan bop ösirdik,
İyektegi saqaldı.
“Öner – jigit körki” – dep,
Eskermedik maqaldı.
Biz bolmasaq siz barsız,
Ümit etken dostarım,
Sizderge berdim batamdı!

*Hüner, bilim olan yurtlar,
Taştan saray yaptırdı.
Aylar süren uzak yerlerden,
Kaşla göz arasında,
Çabucak haber getirdi.
Biz cahilce uzattık,
Çenedeki sakalı.
Hüner yiğidin süsüdür,
Atasözünü hatırlamadık.
Biz bilmesek siz varsınız,
Ümit ettiğim dostlarım,
Sizlere verdim duamı.*

(Jumaliev-İsmailov: 1946:10).

Şair, yazar, eğitimci, düşünür gibi birçok kişilikleriyle bilinen Abay Kunanbaev yazdığı şiirlerinde ve yazılarında Kazak halkının yol göstericisi olmuştur. Tarih ve edebiyat konularının yanı sıra şiirlerinde Kazak halkının dilini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini anlatmıştır. Abay’ın şiirlerinde milli ve manevi değerlerin yanı sıra sanat, ilim, ahlak, adalet, insanlık, özgürlük, eşitlik, güzellik, çalışkanlık gibi

evrensel değerleri de görmek mümkündür. İncelenen Kazak Edebiyatı ders kitaplarında bahsettiğimiz örneklerden “Jasımda ğılım bar dep eskermedim” (Gençliğimde İlim Var Demedim), “Ğılım tappay maqtanba” (Bilimin Olmadan Övünme), “Öleñ sözdiñ patşası, söz sarası” (Şiir Sözüñ Padişahı, Sözüñ Asılı), “Segiz ayaq” (Sekiz Ayak) gibi hem evrensel değerlerden hem milli değerlerden örnekler taşıyan şiirleri yer almıştır. Aynı zamanda Abay, bu şiirlerinde sanatı ve bilimi öne çıkarmış ve özellikle gençlerin eğitimine büyük bir önem verilmesi gerektiğini ve kendinin okumanın önemini geç fark ettiğini, gençliğinde çok okuyamadığını, bilimden mahrum kaldığını ve bu fırsatı çocuklarına sunduğunu şu mısralarla ifade etmiştir:

Jasımda ğılım bar dep eskermedim,
Paydasın köre-tura teksermedim;
Er jetken soñ, tüspedi uvısıma,
Qolımdı mezgilinen keş sermedim.
Bul maqrum qalmağım kim jazalı,
Qolımdı döp sermesem üstervedim?
Adamnıñ bir qızığı bala değen,
Balanı oqıtıvdı jek körmedim.
Balamdı medresege bil dep berdim,
Qızmet qılsın, şen alsın dep
bermedim...

(Jumaliev, 1965:144).

Gençliğimde bilimi önemsemedim,
Faydasını görüp de incelemedim,
Büyüyünce düşmedi avucuma,
Elimi vaktinden geç uzattım.
Bu mahrum kalmam kimin suçu,
Elimi vaktinde uzatsaydım böyle olur
muydum?
İnsanın bir avuncu çocuktur,
Çocuğın okumasını kötü demedim.
Çocuğumu medreseye bilsin diye
verdim,
Hizmet etsin, rütbe alsın diye vermedim.

Şair şiirlerinde topluma yol göstermek, gençlere ahlaki değerleri, iyi bir insan olmak için “uzak durulması” ve “yakın olması” gereken hususları iyi ve kötü örneğinde öğretilmesine dikkat çekmiştir. Bu amaçla yazılan şiirlerinden biri “Ğılım Tappay Maqtanba” (Bilimin Olmadan Övünme) şiirinden şu satırları örnek vermek mümkündür:

Ğılım tappay maqtanba,
Orın tappay baptanba,
Qumarlanıp şattanba,
Oynap bosqa küluge.
Bes nârseden qaşığı bol,
Bes nârsege asıq bol
Adam bolam deseñiz.
Ösek, ötirik, maqtanşaq,

*Bilimin olmadan övünme,
Yerini bulmadan övünme,
Heveslenme, sevinme,
Boşa eğlenip, gülmek için.
Beş şeyden uzak ol,
Beş şeye yakın ol
Adam olacağım diyorsanız.
Dedikodu, yalan, övünmek,*

Erinsek, beker mal şaşpaq, *Tembellik, boşa para saçmak,*
Bes duşpanıñ bilseniz. *Beş düşmandır bilseniz.*
Talap, eñbek, teren oy, *Gayret, emek, derin düşünce,*
Qanağat, raqım oylap qoy, *Kanaat, merhamet böylece,*
Bes asil is könseñiz. *Beş asil iş bulsanız.*

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:41-42).

Aynı zamanda Abay'ın şiirleri dışında milli ve manevi değerleri bir arada görebileceğimiz Kara Sözler'ine de yer verilmiştir. "Qara Sözder" (Kara Sözler), halkı bilinçlendirmek amacıyla yazılan, Kazak halkının yaşayış tarzı, eğitim, din, manevi değerler ve onların korunması gibi birçok farklı konuları içeren nasihatleridir. Abay Kara Sözler'inin birincisini 1890 yılında ele almış ve bu tarihten itibaren yazmaya başlamıştır (Şaripov, 1950:44). Fakat bu Kara Sözler diğer birçok eserleriyle birlikte Abay'ın ölümünden sonra yayınlanmıştır. Genel itibarıyla kitaplarda yer verilen Kara Sözler'de toplumun yanlış uygulamalarını, yalan, cahillik, adaletsizlik, tembellik, medeniyetsizlik, övünme ve dedikodu gibi kötü davranışlarını eleştirmiş ve iyi insan, kâmil insan olmak için sahip olunması gereken güzel huy ve davranışlar, eğitilmiş, gelişmiş bir millet olmak için neler yapılması ve yapılmaması gerektiği konularda önerilerde bulunmuştur.

Abay, altıncı kara sözünde bir atasözü üzerinden Kazak halkının birlik anlayışını, bir milletin birlik ve beraberlik içinde olabilmesi için neler yapılması gerektiğinden bahsetmektedir:

"Qazaqtıñ bir maqalı: "Öner aldı- birlik, ırıs aldı – tirlık" deydi. Birlik qanday elde boladı, qaytse tatu boladı- bilmeydi. Qazaq oylaydı: birlik- at ortaq, as ortaq, kiim ortaq, дәulet ortaq bolsa eken deydi. Olay bolğanda, baylıqtan ne payda, kedeylikten ne zıyan. Ağayın qurımay mal izdep ne kerek. Osı ma birlik? Joq, birlik – aqılğa birlik, malğa birlik emes. ..." (Smailov, 1942:23).

Kazak atasözü der: "Hüner için birlik, bereket için önce hareket". Birlik nasıl bir halkta olur, ne yaparsa birlikte huzurlu olur, bilmez. Kazaklar şöyle düşünür: birlik demek at ortaklığı, aş ortaklığı, giysi ortaklığı, servet ortaklığıdır. Öyle olursa zenginlikten ne fayda, fakirlikten ne zarar?

Akrabaların mal mülk kazanmasına ne gerek var? Bu mu birlik? Hayır, birlik – akılda birlik, malda birlik demek değildir.

Daha önce de bahsi geçen 1916 yılında Rusya Çarlığı'na karşı başlatılan isyan milli birliğin en iyi örneğidir. Kitaplarda bu milli isyanla ilgili birçok şiir, destan ve romanlar da yer almıştır. Bu eserlerde hem halkın perişan hali hem de insanların vatana, toprağa olan sevgisi vurgulanmıştır. Bu isyan da işte bu sevginin göstergesi olara ve bu ayaklanma işte işbu sevginin sonucu olarak bilinmektedir. Şiirlerde halkın hep birlikte vatan namusu için, yaşayan her bir can için birlik içinde mücadele verme gününün doğduğunu söylemesi vurgulanmıştır:

Qalıñ eldiñ qamı uşın,
Azamat üşin, jan üşin,
Ayaqqa basıp, taptalıp,
Ketken kek pen ar üşin,
Jan ayamay, jan qalmay,
Küresetin kün tuvdi!

Ülkemin iyiliği için,
Vatandaş için, can için,
Ayak altına alınıp, ezilen,
İntikam ve namus için,
Canına kıyıp, can demeden
Savaşacak gün doğdu!

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:189)

2.3. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Aile ve Gelenekler

Kitaplardaki metinlerin incelenmesi sonucunda karşımıza çıkan destanların, efsanelerin ve masalların birçoğunda benzer konular bulunmaktadır. Bunların başında çocuk sahibi olmak, aile kurmak, ailede birlik içinde olmak gibi kavramlar yer almaktadır. Özellikle kahramanlık destanların neredeyse tamamında kahramanların mucizevi bir şekilde dünyaya gelişi ve büyümesi anlatılır. Örneğin, Edige Batır'ın dünyaya gelişi destanda şu şekilde anlatılmaktadır:

“... Qız aspanga uşıp jöneldi. “Ey jigit” – dedi. “İşimde altı aylık balan ketip baradı. Nil dariyasıñ basında Qumkent şaharımñ qasına balandı tastap ketemin, öziñ izdep taup al” – dedi. Sonı men qız uşıp ketti. Baba tükti şaştı äziz balanı izdep Nil dariyasın qıdırdı. Nil dariyasıñ basında, Qumkent şaharımñ qasında jibek oramalğa oraulı

jatқан balasın tavıp aldı. Onıñ atın “Edige” qoydı” ... (Mukanov-Bekkojin: 1937:5).

“Kız gökyüzüne doğru uçtu. “Hey, yiğit”, dedi. “Altı aylık bebeğin içimde uçup gidiyor. Nil Nehri’nin başında, Kumkent şehrinin yakınına bırakacağım, kendin ara bul” dedi. Sonra da uçtu gitti. Babası, yoğun saçlı aziz bir çocuğu aramak için Nil’i dolaştı. Nil Nehri’nin başlangıcında, Kumkent kenti yakınlarında, çocuğunu ipek bir eşarba sarılmış halde buldu. Ona “Edige” adını verdi”.

Ayrıca kahramanların tamamı yine benzer şekilde yıllardır çocuk bekleyen, soyunun devamı için gece gündüz dua ederek Tanrıdan çocuk isteyen yaşlı anne babanın duasıyla doğarlar (Jumaliev-Akşolakov:1988:50). Bu durum da destana ayrı bir gizem vermektedir:

Bayböri degen bar eken,
Bayböri malğa bay eken. ...
Tört tülige say eken,
...Bir perzentke zar eken. ...
...Bayböri osılay dep jürdi jılap,
Qudaydan küni-tüni bala surap. ...

*Bayböri diye biri varmuş,
Baybörinin malı çokmuş.
Tört tülük’i³ tamammış,
Bir çocuğa muhtaçmış
Bayböri böylece ağlar durur,
Allahtan gündüz gece çocuk*

ister.

(Mukanov-Bekkojin: 1940:123-124)

Kahramanlar için anne-baba, eş rolleri, aile kavramı ön planda yer almaktadır. Öyle ki bazen eş seçmek, aile kurmak veya ailesini korumak, sevdiği insana kavuşmak için de kahramanlık yaparlar. Bunun dışında herhangi bir seferden, savaştan önce aile üyelerinden, anne babasından hayır dua alması, bazen de onlarla danışması onların ailesine ne kadar bağlı olduklarını göstermektedir. İncelenen kitaplardaki kahramanlık veya lirik aşk destanlarında, romanlarda bunun örneklerini görmek mümkündür. Örneğin, en yaygın lirik aşk destanı olarak bilinen “Qız Jibek” destanında baş kahramanımız Tölegen âşık olduğu kadını getirmek için uzun bir yolculuğa hazırlanır fakat babasının buna rızası yoktur. Tölegen buna rağmen yola

³ Deve, at, koyun sığır gibi hayvanların genel adı.

çıkmaya karar verir fakat babasının sözünü dinlemediği, duasını alamadığı için çok üzülür ve daha sonra da işlerinin ters gitmesinin sebebi olarak görür. Tölegen'in Sansızbay isimli küçük bir erkek kardeşi de vardır. Giderken ardından ağlayan kardeşine onlardan başka kimsesinin olmadığını, o yokken anne babasına hem kendine iyi bakmasını söyler. Ayrıca kardeşi için at, kılıç ve zırh bıraktığını da söyleyerek vedalaşır:

Aynalayın Sansızbay!
Qolqanatım, quyırğım,
Sudan şıqqan süyriğim,
Surrılıp ozğan jüyriğim ...
... Tilimdi almay kettin dep,
Bermedi äkem batasın. ...
... Men ketken soñ, qarağım,
Kempir-şalğa ie bol...
... Alıp qoydım bärin de
At-turman, saut jarağñı.
Olay bulay bop ketsem,
Senen özge kimim bar,
Aldı artıña qarağın!...

*Kurban olduğum Sansızbay!
Kol kanadım, kıymetlim,
Sudan çıkan tatlı kamışım!
Çabuk büyüyen yüğrügüm!
Sözümü dinlemedin, gittin
diye,
Babam hayır dua etmedi
Ben gittikten sonra canım,
Anne babama sahip çık.
Her şeyini hazırladım senin
At, eğer takımını, zırhını.
Başıma bir şey gelirse,
Senden başka kimim var
Kendine dikkat et!*

(Mukanov-Bekkojin, 1939:62-63)

Bir başka örnek verebileceğimiz eser de “Alpamis” destanıdır. Alpamis ailesine, anne babasına çok saygılı bir evlat olarak geçmektedir. Birçok farklı kahramanların aksine babasına karşı söz söylemeyen, halkın da babasına saygı duymasını isteyen bir evlat olarak geçmektedir. Nitekim destanda da babasına karşı yapılan bir saygısızlığa kayıtsız kalmadığı ve bunu yapmanı cezalandırdığından bahsedilmektedir (Hasenov,1975:91-140). Üstelik destandaki anlatılara göre Alpamis kendisine sunulan tahttan vazgeçmiş ve yerine tahta babasını çıkartmıştır:

...Atası menen anasın,
Boz bienñ sütimen,
Şomıldırıp juadı.
Er alpamis al sonda,
Atasın taqqa mindirdi.
Barşa jurttı köndirdi.

*Annesi ile babasını,
Boz kısrak sütüyle
Yıkar, temizler.
Er Alpamis işte o gün,
Babasını tahta çıkardı.
Tüm halkı da ikna etti.*

Täñiriniñ bergen bağımen,
Atasına Alpamıs,
Körmegenin körgizdi.

*Tanrının verdiği talihle,
Babasına Alpamıs,
Görmediği şeyleri gösterdi!*

(Mukanov-Bekkojin: 1940:149)

Sovyet döneminde okutulan Kazak edebiyatı kitaplarının incelendiğinde Kazakların çeşitli gelenek ve göreneklerini yansıtan, düğün, cenaze, doğum gibi merasimlerde, göç, avcılık ve bayramlar gibi gündelik yaşamlarında eskiden beri yaşatılmakta olan örf adetlerini konu alan metinlere çok kez rastlanmıştır. Bunların örneğini destan, şiir, mâni bazen de roman içinde görmek mümkündür. Aşağıda bu bağlamda Kazak Edebiyatı ders kitaplarından örnekler yer almaktadır.

Jar -Jar.

Qızıñ ketip baradı,
Joqta şeşe! Jar -jar au,
On eki ayda aynalıp,
Bir kelemın jar-jar au. ...

(Mukanov-Bekkojin: 1940:58; Hasenov vd.1977:13).

Yar – Yar

*Kızın gidiyor,
Yokla onu anne! Yar -yar hey,
On iki ay geçince,
Bir gelirim yar-yar hey.*

Bet Aşar

Kelin, kelin kelip tur,
Kelip üyge enip tur,
Qayın jurtı qalqına,
İyilip sälem berip tur. ...

(Jumaliev, 1943:32; Hasenov vd.1977:14).

Yüz Açma

*Gelin, gelin geliyor,
Geldi de eve giriyor,
Dünür tarafı halkına,
Eğilip selam veriyor.*

Köñil Aytu

Aqqu uşıp kölge ketti,
Suñqar uşıp şölge ketti,
Ol adasıp ketken joq,
Ärkim barar jöngge ketti. ...

(Mukanov-Bekkojin: 1940:63; Hasenov vd.1980:17).

Taziye Sunmak

*Kuğu uçup göle gitti,
Şahin uçup çöle gitti,
O yolunu şaşırmadı,
Herkesin varacağı yere gitti.*

Naurız

Ulıs küni qazan tolsa,
Ol jılı aq mol bolar.

Nevruz

*Ulus günü kazan dolu olursa,
O yıl ak⁴ bol olur.*

⁴ Süt, kıymız, peynir gibi ürünlerin genel adı.

Ulı kisiden bata alsan,
Sonda oljalı jol bolar. ...
Ulıs oñ bolsın!
Aq mol bolsın!

*Ulu kişiden dua alırsan,
O zaman bereketli yol olur.
Ulus sağ olsun!
Ak bol olsun!*

(Jumaliev, 1943:27; Hasenov vd.1976:12)

Örneklerden de görüldüğü üzere, Kazakların gelenek göreneklerine dair destanlara ve manilere yer verilmiş, Kazaklarda gelinin evden ayrılışı ve gittiği evdeki anne babaya saygısı vurgulanmıştır. Taziye sunma ile ilgili olarak ahiret inancı vurgulanmıştır. Nevruz ile ilgili şiirde ise Türklerdeki Nevruz geleneği milli bir bayram olarak sunulmuş ve ulusun milli değerleriyle var olacağı vurgulanmıştır. Nevruz örneğinde aynı zamanda büyüklerden dua almanın önemi de vurgulanarak dini bir değere de yer verilmiştir.

Kazak sözlü halk edebiyatının en yaygın örneklerinden olan destanlar yine incelenen kitaplar arasında en çok karşımıza çıkan sözlü edebiyat ürünlerinden biridir. Bu destanlardan bazıları kahramanlık destanları olarak bilinmekte ve tarihi isimlerle erlik, kahramanlık, vatanseverlik gibi milli değerler ön plana çıkmaktadır. Bazıları da lirik destanlar olarak adlandırılmakta ve bir milletin sosyal yaşam tarzı, örf ve âdet, gelenek görenek gibi kültürel varlıklarının aktarılmasını sağlamaktadır. Nitekim incelemiş olduğumuz ders kitaplarında en yaygın olan “Qız Jibek”, “Qozi Körpeş-Bayan Sulu”, “Ayman-Şolpan” destanlarına yer verilmiştir. Bir aşk hikayesini konu alan bu destanlarda aynı zamanda Kazak halkının yaşam ve düşünce tarzını, inancını, gelenek ve göreneklerini yansıtan örneklerle de karşılaşmak mümkündür:

... “Bizdiñ el jaylauğa qaray buzıla köşken eken. Jibekti köş-jönekey körseteyin dedi. Asıqpay artımızdan jaylarıñızben kelersizder dep, sol arağa qosşılarnı tastap Qarşığa men Tölegen qalıñ köşti aralap jöneldi” ... (Mukanov-Bekkojin: 1939: 54).

Bizim halk yaylaya doğru göç ediyordu. Jibek'i göç yolunda göstereyim dedi. Acele etmeden bizim peşimizden gelirsiniz diye

yanındakileri orada bırakarak Qarşığa ile Tölegen kalabalık göçün arasına karışarak gitti.

... “Tölegen Jibekti ayttıradı. Sırlıbay beretin boladı. Bata oqıp toy qıladı. Bata-ayaqqa Tölegenniñ aydap kelgen jılcısınñ bärin aladı. Auldan qaşıq jerde bir töbeniñ tasasında şatırın tigip önerli jigitterdi jinap Tölegen oyn-külki qızıqpen jata beredi. Bir küni qırq qatın kelip Jibekti alıp kelemiz dep Tölegennen cengelik suradı. Tölegen qatın basma bir jambı berdi. Tölegenniñ mırzalığına rıza bolıp qatındar Jibekti küyeuge aparmaqşı bolıp qanşa añdısa da qoldarına tüsire almadı” ... (Mukanov-Bekkojin: 1939: 59).

Tölegen Jibek'i ister. Sırlıbay verir. Dua okuyup düğün yapar. Bata ayak⁵ olarak Tölegen'in bütün atlarını alır. Tölegen köyden uzak yerde bir tepede çadırını kurup yetenekli yiğitleri toplayarak oyun oynaya eğlene vakit geçirir. Bir gün kırk kadın Jibek'i getireceğiz diye Tölegen'den yengelik ister. Tölegen her kadına bir jambı⁶ verir. Tölegen'in cömertliğinden memnun kalan kadınlar Jibek'i kocasına götürmek isteyip ne kadar peşine düşseler de yakalayamadı.

Burada da Kazak kültüründeki göç ve gelin alma adetlerindeki ritüeller anlatılarak millî ve dinî değerler gösterilmiştir.

Birçok eserinde bozkır yaşamındaki çeşitli eşitsizlik, adaletsizlik, zenginlik ve fakirlik konularını dönemin zengin kesimleri olan beyler, yöneticiler üzerinden ele alan Spandiyar Köbeev “Qalın mal” (Başlık parası) romanında tüm bu konuları başlık parası meselesi altında ele almış. Başlık parası meselesi Kazak halkının gelenek ve göreneklerinde görünen toplumsal eşitsizliklerden biri olarak görülmüştür. Başlık parası karşılığında genç kızları rızası dışında zengin yaşlı adamlara satan eski feodal bilinçteki insanları eleştirerek kadının hakları ve özgürlüğü konusunu da işlemiştir. Yazar, Gayşa isimli karakteriyle Kazak kızlarını özgürlükleri için mücadele etmeye teşvik etmiş, çok eski dönem geleneklerinden biri olan başlık parasının kaldırılmasını, kadınların özgürce seçme haklarına sahip

⁵ İki tarafın anlaşması sonrası damat tarafından kız tarafına verilen şey.

⁶ Gümüş parçası

olması gerektiğini, birbirini seven gençlerin arasında engeller oluşturulmamasını savunmuştur. Nitekim romanın baş karakteri Gayşa sonunda bu mücadeleyi kazanır ve sevdiği kişiyle birlikte olur. Söz konusu romandan örnek metinler aşağıda yer almaktadır:

...“Bayğa köñil aytıp, bata qıla kelgen eldiñ aqsaqal, qarasaqal zamandastarı: “e, bay! Băybişeñizdi beripsiz, aldı iymandı, artı qayırılı bolsın. Buriñgi ötken atalarımızdıñ aytqanı bar emes pe: “Qatın öldi – qamşınıñ sabı sındı, baydıñ qatını ölse tösegi jañğırar, jarlınıñ qatını ölse bası qañğırar” dep. Bası qañğıradı deytin jarlı emessiñ, jasıñ alıpqa kelgenine qaramay-aq, mal berseñ, birev özi-aq qızın äkep tastar. Malğa qızın kim bermevşi edi!”... dep baydıñ köñilin köterisip jürdi” ... (Üsenip, 1937:19).

Zengine başsağlığı dilemeye gelen köyün ileri gelen aksakalları, yaşlıları “E, hanımını kaybetmişsin. Mekânı cennet olsun. Eskiden atalarımızın dediği bir şey vardı: “Karı öldü kamçının kolu kırıldı. Zenginin karısı ölse döşeği yenilenir, fakirin karısı ölse başı boş avare, aylak olur”. Aylak olacak fakir değilsin, yaşın altmışa gelmesine rağmen mal verirsen birileri kendi isteğiyle kızlarını getirir verir sana. Mal için kim kızını vermez!” diye zenginin gönlünü alıyorlardı.

...“İtpay köp zamannan beri “Osı qalqam er jetip, bay jerge berip, köp mal alsam” – değendi maqsat qılıp jüretin”... (Üsenip, 1937:22).

İtpay uzun zamandır “Şu kızım büyüse de zengin birine versem, çok mal dünya alsam” diye arzu ediyordu.

Kitaplar incelendiğinde bu tür konuları ele alan birçok eserlere daha rastlanmıştır. Sultanmahmut Toraygrov’un “Qamar Sulu”, “Kim Jazıqtı” (Kim Suçlu), Sabit Dönentaev’in “Jämila Qız”, Muhamedjan Seralin’in “Gülhaşima” gibi eserlerinden parçalar yer almıştır. Örnek olarak “Gülhaşima” manzumesinden bir parça aşağıda yer almaktadır:

Küyege qız bergende qazaq halqı
Söylespek qalıñ maldı äuel saltı.
Oyında eki jaqtıñ eş bolmaydı
Qosılğan balalardıñ minez, qalpı.

*Kız verince Kazak halkı
Konuşur ilk önce başlık parasını.
Aklına iki tarafın da hiç gelmez
Kavuşturulan çocukların huyu, uyumu.*

(Jumaliev-Kirabaev: 1976: 103)

Bu örnek metinlerden de anlaşıldığı gibi söz konusu romanda uzun yıllardır süregelen birçok milli gelenekleri eleştiren bu romanda Sovyetlerin kadını erkekle eşitleme, kadınları da eğitim almaya, iş hayatına, ekonomik sisteme dahil etmeye yönelik teşvik etme politikasıyla uyum sağlamıştır. Aynı şekilde birçok gelenek-göreneklerle ilgili şiirler, maniler de içerik açısından Sovyetlerin bu politikasına uygun şekilde yazılmaya başlamış ve kadının eğitimi olması, iş hayatına dahil olması vurgulanmaya başlamıştır.

Qağaz oqı, hat tanı,
Sauatıñdı aş kelin.
Oqığanıñ ökil bol,
Äleumetke bas, kelin.

*Oku, yazı öğren,
Okur yazar ol gelin.
Oku da kıymetli ol,
Topluma karış, gelin.*

(Jumaliev-Akşolakov, 1988:23)

Bu bağlamda Abay da Kara Sözleri'nde genel olarak Kazak toplumunun birçok konuda değişmesi ve gelişmesi gerektiğinden bahseder. Birçok sözünde artık yeni dönemin başladığını ve bu yeni dönem şartlarına ayak uydurulması için geleneksel hayatındaki düşünme biçimindeki, davranış şekillerindeki eski alışkanlıkları değiştirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu değişimlerden bahsederken Abay öncelikle Kazakları, toplumu ve yöneticileri eleştirmiştir. Örneğin, üçüncü sözünde Kazakların hatta yöneticilerin birbirine düşman olduğunu, birbirinin veya toplumun iyiliğini düşünmeden sürekli bir yarış içinde olduklarından bahseder ve devamında bunun sebeplerinden bahseder. Abay'a göre ilk sebep Kazakların mal mülk biriktirme dışında yaşamlarında farklı uğraşların olmaması, özellikle bilim, ilim, sanat, tarım ve ticaret gibi konularla ilgilenmiyor olmasıdır:

... “Munıñ bári tört ayaqtı maldı köbeyteminnen başka oymıñ joqtığan, özge eğin, sauda, öner, ğılım sekilde nârselerge salınsa bulay bolmas edi. Ärbir mal izdegen, malım köp bolsa, özim de, balalarım da maldı bolsa eken deydi” ... (Şaripov, 1952:175).

Bütün bunlar dört ayaklı malı çoğaltmaktan başka düşüncelerinin olmadığından, tarım, ticaret, sanat, bilim gibi işlerle uğraşsa böyle olmaz idi. Mal peşinde olan her bir kişi, malım çok olsa ben de çocuklarım da zengin olsak der.

Aynı zamanda Abay, Kazak atasözlerini ve deyimlerini öne çıkardıkları değerler açısından işe yarayan veya yaramayan olarak da eleştirmiştir. Bazı atasözlerinin ne Müslümanlığa ne de insanlığa uygun olmadığını, mal ve zenginliği ön plana çıkardıklarından bahsetmiştir. Örneğin, yirmi dokuzuncu sözünde şöyle yazmıştır:

... “Ata-anadan mal tätti, altındı üyden jan tätti” deydi. Ata anasınan mal tätti körinetuğın anturğannıñ tätti derlik ne jöni bar. Bulardıñ bärinen de qımbat ata anasın malğa satpaq eñ arsızdıñ isi emes pe?” ... (Şaripov, 1952:184).

Anne babadan mal tatlı, altınlı evden can tatlı” derler. Anne babasından malı daha tatlı gören alçağın canının tatlı denilecek nesi var. Bunların hepsinden de değerli olan anne babayı mala satan en alçak insanın yapacağı iş değil midir?

2.4. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Dini Değerler

Kazak edebiyatı kitaplarında dini değerlerle alakalı, İslam dini ve Müslümanların gelenekleri, kıyamet inancı, Allah’a karşı sorumluluklarının da vurgulandığı örnek parçalar ve şiirler yer almaktadır. Örneğin, Kahramanlık destanlarından biri olan “Edige batır” destanında Edige kendi hakkında şöyle söylemektedir:

Muqambet attı pirime,
Meke degen şärinde
Barıp arız etkenmin.
Täñiri üyi mekeni,
Üş aynalıp, zır keşip,
Bar küñämnen päk bolıp,
Sonda ayrılıp qaytqanmın. ...

*Muhammed adlı pirime,
Mekke denen şehrinde
Gidip ziyaret etmiştim.
Tanrının evini, mekanını,
Üç kez döndüm,
Tüm günahlarımdan arınıp,
Sonra geri gelmiştim.*

(Mukanov-Bekkojin: 1939: 14).

Kıyamet gününün bir gün geleceğini, bu dünyanın vefasız yalan bir dünya olduğunu, insanların doğru yola girmelerini vurgulayan

şiiirler de bulunmaktadır. Örneğin, birçok şiiirlerinde eski feodal dönemdeki toplum yapısını savunan Şortanbay Kanayulı, yaşadığı dönemin geleceğini umutsuz, karanlık görür ve bu durumu “dinin” kurtarabileceğine inanır. Böylece şiiirlerinde onu bir araç haline getirmek ister.

Ölige de mal kerek,
Tirige de mal kerek,
Ölmey turıp tiriñde,
Minip, küip, işip-je,
Soñman malı ermeydi,
Aydap barıp eş pende,
Azap üşin bermeydi. ...
Ölgennen soñ ne kerek,
Ülken malıñ, imanıñ. ...
Äy, äleumet, qarındas,
Qulşılıq qılsañ netedi?
Ajal qup jetedi. ...

(Smailov, 1938:95)

*Öliye de mal gerek,
Diriye de mal gerek,
Ölmeden daha hayattayken,
Bin, giy, ye iç,
Mal mülk peşinden gelmez,
Yanında götürüp hiçbir kul,
Azabı için veremez.
Öldükten sonra neye yarar,
Çok malın, imanın.
Ey, halk, kardeşlerim,
İbadet edin ne olur?
Ecel bir gün yakalar.*

Aynı zamanda “Opasız Jalğan” (Vefasız Yalan Dünya) şiiirinde insanların bu dünyadan bir gün göçüp gideceğini ve öbür dünyaya hiçbir şeyi götüremeyeceğini, tövbe etmeleri gerektiğini yoksa öteki dünyada canlarının yanacağını, asıl bunları düşünmek gerektiğini söyler. Böylece insanları doğru yol olarak vurguladığı din yoluna çağırılmaktadır. Buna örnek olarak sözü geçen şiiirinden bir parça aşağıda verilmiştir:

Taqua bolğan ğalımdar,
Bul jalğandı netedi,
Bayanı joq şirkindi,
Bir kün tastap ketedi. ...
Umtıpasañ tobañdı,
Tüskeniñ tüzu soqpaqqa.
Tüzu joldan qisaysañ,
Joliğarsıñ toqpaqqa. ...
Bay bol, malıñ, ne kerek
Patşa bol, tağıñ ne kerek.
Jalğız aq oyla dünieni,
Ölgen soñ jalğız qalğanıñ! ...

*Keşiş olan alimler,
Bu fani dünyayı ne yapsın,
Anlamı yok yalan dünyayı,
Bir gün bırakır gider.
Unutmazsan tövbeni,
Yürüdüğün düzgün yolda.
Doğru yoldan çıkarsan,
Buluşursun dayakla.
Zengin ol, malın neye yarar,
Padişah ol, tahtın neye yarar.
Sadece düşünürsen dünyayı,
Öldükten sonra yalnız*

kalırsın!

(Smailov, 1938:95-96)

Genel olarak kitaplarda dini değerlere dair tepki gösteren bir yaklaşım olmamasına rağmen sözde kendilerine “molla” diyen yobaz, nadan, rüşvetçi ve adaletsiz din adamlarına karşı sert söylemlere de rastlamak mümkündür. Birçok yazar ve şairler kendi şiirlerinde bu konuları ele almış bu tür din adamlarını eleştirmişlerdir. Örneğin, Ibray Altın Sarın “Azğan Eldiñ Handarı”(Azmış Ülkenin Hanları) şiirinde gençlere ne tür insanlardan uzak durmaları gerektiğini ve doğru kişileri örnek almalarını söylerken din adamları hakkında da şu şekilde bahsetmiştir:

...Azğan eldin moldası –
Ülken bolar sâldesi.
Asa baur tutpañız,
Onıñ ras emes allası – ...

*Azmiş ülkenin mollası
Büyük olur sarığı.
Çok da yakın tutmayınız,
Onların gerçek değildir
Allah'ı.*

(Jumaliev, 1950:32).

Benzer şekilde küçüklüğünden çeşitli mollalardan ders alan Sultanmahmut Toraygırov da “Ornımız Medrese Oqıp Jatqan”, “Din”, “Soqır Sopi” gibi şiirlerinde şeriattan anlamadığı halde ondan bahseden, geveze mollaları eleştirir, onların çocuklara doğru eğitim veremeyeceğinden bahseder:

...Molda köp, molda degen atın satqan,
Bas almay, ötirik soqqan şariğattan.
Özi hat bilmese de “okuvı” köp,
Bas aynalğan, mılıñnan diñkeñi qatqan
...

Molla çok mollalık adını satan
Düşünmeden yalan söyleyen şeriattan.
Kendisi yazmayı bilmese de “tahsili” çok,
Yolunu şaşırın, boşboğazlıktan
yorulan.

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:130)

Benzer bir eleştiriyi de “Oquda Maqsat Ne?” (Okumanın Amacı Ne?) şiirinde görmek mümkündür:

Bulardıñ bar tapqanı közin satuv;
Kim ölip, kim jitkenin añdıp jatuv;
Bilmese de alqamıñ ğıbirasın
Jemtik körse “moldamın” dep tistey
qatu.

*...Bunların tek bildiği gözünü satmak;
Kimin ölüp kimin kaldığını gözlemek;
Bilmese de “elhemî” okumayı
Çıkar görünce “imamım” diye
tutturmak.*

(Üsenip, 1937:47).

Bunların yanı sıra İslam dininin Kazaklar için uygun olmadığına ve dinin Kazak kültürüne zarar verdiğiğine yönelik örnek parçalar da yer almaktadır. Kazakların Orta Jüz soylularından olan, tarihçi ve etnograf Şokan Velihanov'un eserleri Sovyet döneminde de büyük rağbet görmüş ve Müslümanlıkla ilgili değerlendirmeleri Kazak Edebiyatı ders kitaplarında yer almıştır. Şokan Velihanov'un kitapta bir parça şeklinde verilen söz konusu "**İslam Dininin Kazaklara Zararı**" başlıklı yazısının Türkçe çevirisi şu şekildedir:

"Müslümanlık henüz kanımıza sinmedi. Fakat onun gelecekte halkımızı perişan hale getirme tehlikesi doğuyor. Kazakların arasında henüz Muhammed'in ismini bile bilmeyenler çok ve bizim şamanlarımız⁷ da Kazak topraklarında henüz önemini kaybetmedi. Bizim Kazak topraklarında Nestor⁸ dönemindeki Rusya gibi çift dinlilik var. Kadim Rusya'da kitapçılar gibi bizim kitapçılar da kendi halkının örf adetlerini sorgulamakta. Tatar mollalarının, Orta Asya ulemalarının ve halk arasından çıkan yeni dincilerin etkisiyle bizim halkımız genel olarak Müslüman yapıya dönüşmeye başlıyor. Birçok sultanlar ve zengin Kazaklar kendi eşlerini hareme kapatır gibi evlerine kapattıyorlar.

Dinci Kazaklar Mekke'ye gitmeye başladı; bizim ozanlarımız ise halk namelerini bırakıp halk namelerine dönüştürdükleri Müslüman apokriflerini anlatmaya başladı. Böylece Avrupa medeniyetine ulaşma yolunda Kazak halkının önünde Rusya'nın Bizans döneminden geçtiği gibi Tatar döneminden geçmek gibi tehlikeli geçit düriyor. Bizansçılığı her ne kadar zalimlik desek de o, tartışmasız aydınlatıcı önemi olan Hristiyanlığın gelmesini sağlamıştı. Akli fikri özgün, Kazak halkı Tatar kültüründen sadece akıl ve duyguya köstek bağlayan ölü skolastikten başka ne fayda görecektir? Biz ne yapıp edip Tatar dönemine girmeden geçmemiz lazım hükümet de bu konuda bize yardım etmesi

⁷ Şamanlar – baksı ve kahinler.

⁸ Nestor - Kadim Rus kronikçisi.

gerek. Suya batan insanı kurtarmak ne kadar önemli borç ise bu da o kadar önemlidir. Böyle bir insanı işi gerçekleştirebilmek için öncelikle sadece mollalar ile İslam dininin taraftarlarını desteklemeyi bırakmak lazım. Böylece Kazak eyaletlerinde Tatar okullarının yerine Rus okullarının açılması lazım". (Şaripov, 1957:58-60;1950:4-5).

1835-1865 yılları arasında yaşamış olan Velihanov'un Kazaklar açısından İslam diniyle ilgili değerlendirmeleri Sovyetler Birliği'nin sosyalist modernleşme ve dine yaklaşımı ile uyum göstermektedir. Bu sebeple Velihanov, Sovyet döneminde Kazakistan'da en çok değer verilen Kazak aydınlarından biri olmuştur.

Sonuç

Çalışmanın temel amacını oluşturan Sovyet dönemi Kazak edebiyatı ders kitapları incelenmesi sonucunda genel olarak kitapların büyük bir kısmında halk edebiyatı örneklerini; kahramanlık ve tarihi destanlar, masallar, efsaneler ve örf-adetleri yansıtan şiir ve manileri görmekteyiz. Sözlü edebiyat ürünleri olarak da değerlendirilen bu edebi eserler aynı zamanda tarihi kaynak olarak da kalmıştır. Çünkü bu metinlerde yazıldığı dönemle ilgili bilgiler verilmiş ve zamanla yaşanan değişikliklerle de varlığını sürdürmüşlerdir. Destanlarda ağırlıklı olarak düşmana karşı ülkeyi toprağı korumaya yönelik vatanseverlik, erlik, kahramanlık, cesaret gibi kavramlar millileştirilerek ön plana çıkarılmıştır. Kahramanlık ve vatanseverlik değerlerinin işlendiği örneklerde Kazakların düşmanı genellikle Rusya Çarlığı ve Kalmuklardır. Bunların yanı sıra Kazak halkının yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini, düşünce biçimlerini yansıtan ve inanç, namus, aile konularıyla da manevi değerleri işleyen destanları da görmekteyiz.

Halk edebiyatı dışında Çarlık Rusya dönemindeki siyasi ve sosyal durumu, toplumdaki adaletsizlikleri ve halkın yaşadığı zorlukları ele alan şair ve yazarların birçoğu 9.sınıf ve 10.sınıf kitaplarında yer almıştır. Toprak, su, ticaret, yolsuzluk, adaletsizlik gibi toplumun önemli meseleleri ve buna karşı verilen mücadeleler

çoğunlukla şiir metin türünde karşımıza çıkmıştır. Verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere milli ve manevi değerlerin önemi, korunması gibi olumlu örneklerin yanı sıra bunların olumsuz yönlerinin de eleştirildiğini görmek mümkündür.

Abay'ın eğitim ve bilim konularında, iyi insan olma, hayatı sorgulama, gençlere ve Kazak halkına tavsiyeler içeren şiirlerine ve Kara sözlerine daha çok yer verilmiştir. Abay'ın Kara Sözler'inde ve diğer benzer örneklerde eğitimin, bilimin önemi vurgulanırken bazı geleneklerin de Kazak toplumu için olumsuz sonuçlar doğurduğu vurgulanmıştır. Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarında Sovyet devletinin ideolojisi ve çıkarları doğrultusunda eşitlik, kadının özgürlüğü ve iş hayatındaki rolü, emek ve çalışmanın önemi gibi değerler, Kazak edebiyatından örneklerle verilmiştir. Bunun yanında İkinci Dünya Savaşı'ndaki Kazak halkının kahramanlığı da Kazak edebiyatının bir parçası olmuştur. Ancak Çarlığa karşı milli bir isyan olan 1916 isyanlarıyla ilgili kahramanlık anlatılarına da çokça yer verildiği görülmektedir. Kazak halkının kahramanlık hikayeleriyle birlikte Kazak vatani ve Kazak halkının vatani için verdiği mücadele ile fedakarlıklarla ilgili şiirlere sık sık yer verilmiştir. Kitaplarda Kazak tarihinin ve kültürünün özgün değerlerine de yer verilmiştir. Kazak aile hayatına dair gelenekler, düğünlere dair gelenekler ve bu geleneklerle ilgili edebi eserlerden pek çok örnek Kazak edebiyatı ders kitaplarında yer almıştır. Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarında milli ve manevi değerler ile ilgili yer alan örnekler üzerinden nasıl bir toplum oluşturulmak istenmiştir sorusuna şöyle cevap verilebilir: Kazak yurdunu koruyan, yurdunu korumak için kendini feda edebilecek, ailevi bağlara ve değerlere sahip, dini değerleri olan ancak din tüccarı mollaların karşısında duran, milli kültüre sahip ancak eğitime, bilime ve modernleşmeye engel olan geleneklerden kurtulmuş, kadının sosyal hayat içinde erkekle eşitliğine inanmış sosyalist bir Kazak toplumu oluşturulmak istenmiştir.

Kaynakça

- AYDIN, Mustafa (2011). “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış Dergisi*, C.7, S.19, s.39
- ÇELİKKA YA, Hasan (1998). *Fonksiyonel Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul: Alfa Basım.
- DÜĞEN, Turgay (2021). “Sovyetler Birliği Kolonyal Bir İmparatorluk Muydu?”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4) ss. 1516-1528.
- FAY, J. Paul, MIDDLETON, C. Warren (1939). “Judgment of Spranger Personality Types From The Voice as Transmitted Over a Public Address System”, *Journal of Personality*, 8(2), 144-155.
- FİCHTER, Joseph (2009). *Sosyoloji Nedir*, (çev. Nilgün Çelebi), Ankara: Anı Yayıncılık.
- GABDULLİN, Malik (1961). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan Okulık*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Baspası.
- HASENOV, Muhammetkali (1955). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Baspası.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1970). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1975). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1976). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1977). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1980). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- İNAL, Kemal (1998). *Türkiye’de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Dersler “27 Mayıs ve 12 Eylül Askerî Müdahale Dönemlerine İlişkin Bir İnceleme”* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- JUMAKAEVA, Bereke (2015). *Kazak Adebietin Okıtu Adistemesi*, Almatı: Kızdar Üniversitesi.
- JUMALİEV, Kajim, İSMAİLOV, E. (1946). *Kazak Adebieti. XIX Gasırdın Akırı Men XX Gasırdın Basındağı Kazaktın Jana Jazba Adebieti Oku Kuralı, Orta Mekteptin 9 Klasına Arnalğan*, Almatı: Kazaktın Birikken Memlekettik Baspası.
- JUMALİEV, Kajim (1943). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan Oku Kuralı*, Almatı: Kazaktın Birikken Memlekettik Baspası.
- JUMALİEV, Kajim (1965). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 9 Klasına Arnalğan Okulık*, Almatı: Mektep.
- JUMALİEV, Kajim, AKŞOLAKOV, Töleutay (1988). *Kazak Adebieti 8*, Almatı: Mektep.
- JUMALİEV, Kajim, KİRABAEV, Serik (1976). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 9 Klasına Arnalğan Okulık*, Almatı: Mektep.

- JUMALİEV, Kajım, MUKANOV, Sabit (1950). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Oku Kuralı*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku Kuraldar Baspası.
- KUŞDİL, M. Ersin, KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (2000). “Türk Öğretmenlerinin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, *Türk Psikolojisi Dergisi*, S.45, s.59-7.
- LEICHTENTRİTT, D.Ronit, RETTİG, D. Kathryn (2001). “Values Underlying End-Of-Life Decisions: A Qualitative Approach”, *Health&Social Work*, V.26, N.3., pp.150-159.
- MEB (2018). Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9,10,11 ve 12.sınıflar) Öğretim Programı.
- MUKANIP, Sabit, BEKKOJİN, Kalijan (1937). *Adebıyet Krestomatiyası: Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Baspası.
- MUKANOV, Sabit, BEKKOJİN, Kalijan (1939). *Adebıyeti Hrestomatiyası. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan*, Alma-Ata: Kazak Memleket Baspası.
- MUKANOV, Sabit, BEKKOJİN, Kalijan (1940). *Kazak Adebıyeti Hrestomatiya. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan*, Alma-Ata: Kazak Memleket Baspası.
- ÖZENSEL, Erten (2003). “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.1, S.3, s.217-239
- ÖZGÜVEN, İbrahim Ethem (2003). *Psikolojik Testler*, Ankara: PDREM Yayınları.
- ÖZGÜVEN, İbrahim Ethem (2012). *Psikolojik Testler*, Ankara: Nobel.
- PAVLOVTSEV, Mihail (2017). Şto Çitalı Sovetskiye Şkolniki, <https://arzas.academy/mag/412-school> (Erişim tarihi: 13.02.2023)
- ROKEACH, Milton (1973). *The Nature Of Human Values*, New York: Free Press.
- ROKEACH, Milton (1979). *Understanding Human Values: Individual and Societal*, New York: Free Press.
- SCHWARTZ, H, Shalom (1992). “Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries”, In M. P. Zanna, (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp.1-65). San Diego: Academic Press.
- SCHWARTZ, H, Shalom (1994). “Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?”, *Journal of Social Issues*, Vol. 50, No.4, pp. 19-45.
- SMAİLOV, Esmagambet, BEKKOJİN, K. (1938). *Adebıyet Hrestomatiyası. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan*, Alma-Ata: Kazaktın Memleket Baspası.
- SMAİLOV, Esmagambet (1942). *Kazak Adebıyeti Hrestomatiya. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Birikken Baspası.
- ŞARIPOV, Adi (1950). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku Kuraldar Baspası.
- ŞARIPOV, Adi (1952). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku Kuraldar Baspası.
- ŞARIPOV, Adi (1957). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Baspası.
- ŞEN, Ülker (2008). “Altıncı Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin İlettiği Değerler Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1/5. s. 764-779.

- TOLAN, Barlas (1996). *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara: Murat & Adım Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU, (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- ÜSENİP, Aşir (1937). *Adebiyet Hrestomiyası. Orta Mekteptin 9-Klasına Armalgan*, Alma-Ata: Kazaktın Memleket Baspası.
- YERTAYEVA, Perizat (2020). “Kaharmandıq Epostağı Batırlar Jane Olardıñ Tulparları”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 74-84.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.